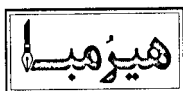

دادوستدهای فرهنگی میان
زرتشتیان و مسلمانان
در سه دهه‌ی نخست هجری

دکتر فرهاد صیوری فر
(استادیار گروه تاریخ دانشگاه لراک)

دادوستدهای فرهنگی میان
زرتشتیان و مسلمانان
در سه سده‌ی نخست هجری

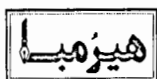

امید که نیکی و برکت
و خواسته به من برسد

سرشناسه:	صبوری‌فر، فرهاد، ۱۳۵۴
عنوان و نام پدیدآور:	دادوستدهای فرهنگی میان زرتشتیان و مسلمانان در سه دهه‌ی نخست هجری / فرهاد صبوری‌فر؛ ویراستار بهنام مبارکه. تهران: هیومیا ۱۳۹۸
مشخصات نشر:	۳۳۶ ص
مشخصات ظاهری:	شابک: ۹۷۸-۶۲۲-۹۶۳۸۶-۶-۸
وضعیت فهرست‌نویسی:	فیپا
یادداشت:	کتابنامه
موضوع:	زردشتی و اسلام
موضوع:	Zoroastrianism - Relations - Islam
موضوع:	زردشتی - تأثیر
موضوع:	Zoroastrianism - Influence
موضوع:	زردشتی و اسلام
موضوع:	Zoroastrianism - Relations - Islam
موضوع:	زردشتیان - ایران - تاریخ - پس از اسلام، ۱۲ ق.
موضوع:	Zoroastrianism - Iran - History - Islamic era, 633
موضوع:	ایران - تاریخ - ساسانیان، ۲۲۶-۶۵۱ م.
موضوع:	Iran - History - Sassanids, 226-651
رده‌بندی کنگره:	BL۱۵۲۵
رده‌بندی دیویی:	۲۹۵
شماره کتابشناسی ملی:	۶۱۰۶۳۵۴

دادوستدهای فرهنگی میان
زرتشتیان و مسلمانان
در سه سده‌ی نخست هجری

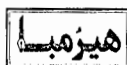
دکتر فرهاد صبوری‌فر
(استادیار گروه تاریخ دانشگاه اراک)

۱۳۹۹

دادوستد فرهنگی میان زرتشتیان و مسلمانان
در سه دهه‌ی نخست هجری
دکتر فرهاد صبور ی‌فر

آماده‌سازی پیش از چاپ: کارگاه نشر هیومبا
ویراستار: بهنام مبارکه
نوبت چاپ: اول ۱۳۹۹
شمارگان: ۷۵۰ نسخه
شابک: ۹۷۸-۹۶۴-۹۶۳۸۶-۶-۸

شماره‌ی نشر: ۹۹-۱۱/۲۰۱-۱۷/۲۰

تهران - کارگر شمالی بالاتر از بلوار کشاورز کوچه میر بلاک ۱۸
کدپستی ۱۴۱۸۷۵۴۴۵۳ تلفن: ۶۶۴۲۰۶۲۰

همراه: ۰۹۱۹۰۰۹۵۲۴۹ - ۰۹۱۲۶۸۷۶۹۵۲

همه‌ی حقوق برای ناشر نگهداری شده است

تمام حقوق نگاهداری شده و از آن نشر هیومبا است.
تکثیر، انتشار و ترجمه‌ی این کتاب یا بخشی از آن
به هر شیوه بدون مجوز قبلی و کتبی ناشر پیگرد دارد.

۹	مقدمه
۱۳	پیش‌گفتار
۱۵	تواریخ عمومی
۱۵	تواریخ محلی
۱۵	ملل و نحل
۱۶	منابع جغرافیایی
۱۶	تاریخ طبّری
۱۷	فتوح البلدان
۱۷	اوستا
۱۸	ارداویراف‌نامه
۱۸	بُنْدَهْش
۱۸	نامه تنسر
۱۹	مینوی خرد
۱۹	ادبیات پژوهش

بخش ۱

.....	منش زرتشت آیین و باورهای زرتشتیان در ایران باستان
۲۳	معنای لغوی زرتشت
۲۳	اسطوره زایش و زندگی زرتشت
۳۰	تعالیم زرتشت
۳۹	زرتشتیان پس از زرتشت

بخش ۲

.....	ورود اسلام به ایران و شیوه برخورد زرتشتیان با آن
	آیین زرتشت در دوره ساسانیان و اوضاع سیاسی
۵۷	و اجتماعی ایران هم‌زمان با یورش اعراب

- ۶۷ علل مذهبی، فرهنگی، اقتصادی و سیاسی یورش مسلمانان به ایران
 ۸۸ علل شکست ساسانیان در برابر تهاجم اعراب مسلمان
 ۱۰۴ اشکال معاهدات مسلمانان و زرتشتیان
 ۱۱۶ نحوه تعاملات طبقات مختلف زرتشتی با آیین جدید

بخش ۳

- زرتشتیان پس از ورود اعراب
 ۱۳۵ زرتشتیان در دوره خلفای اولیه
 ۱۴۰ زرتشتیان در زمره اهل ذمه
 ۱۴۴ تعامل زرتشتیان و مسلمانان در دوره اموی
 ۱۵۴ تعاملات زرتشتیان و خوارج،
 ۱۵۴ مهاجرت زرتشتیان به هند و علل احتمالی آن

بخش ۴

- زمینه‌های تأثیر زرتشتیان بر مسلمانان
 ۱۸۱ حوزه‌های نفوذ زرتشتیان پس از اسلام
 ۱۹۰ پیشینه جشن‌های ایرانی و چگونگی رواج آن در دوره اسلامی
 ۱۹۳ معنای لغوی جشن
 ۱۹۴ مهمترین جشن‌های زرتشتیان در ایران باستان
 ۲۰۳ رواج جشن‌های ایرانی در دربار خلفای اسلامی
 ۲۲۴ علل رواج جشن‌های ایرانی در دربار خلفای عباسی
 ۲۲۶ علل فرهنگی
 ۲۳۳ علل اقتصادی
 ۲۳۵ علل اجتماعی
 ۲۴۳ علل سیاسی
 ۲۵۰ تأثیر باورهای زرتشتی در حوزه‌های فکری و فرهنگی مسلمانان
 ۲۷۲ تأثیر عقاید زرتشتی در شکل‌گیری آموزه‌های سیاسی مسلمانان

بخش ۵

- تأثیر آیین اسلام بر زرتشتیان
 ۲۸۳ رسوم زناشویی و مشترکات آن در دو آیین
 ۲۹۵ سنت شفاهی زرتشتی و جمع‌آوری و نگارش کتب مذهبی زرتشتیان
 ۳۰۱ دینکرت
 ۳۰۲ گاسانیک
 ۳۰۲ هاتک مائثریک

- ۳۰۲ داتیک
- ۳۰۴ ماتیکان مَجَسَّکْ اَبالیش
- ۳۰۴ مکتوبات
- ۳۰۶ دادستان دینیک
- ۳۰۶ شِکند گمانیک وِچار
- ۳۰۷ گزیده‌های زادسپرم
- ۳۰۸ بُنْدَه‌ش / بُنْدَه‌شِن
- ۳۱۱ مینوی خرد
- ۳۱۲ اَرْداویراف‌نامه / اَر‌تاک ویرازنامک
- ۳۱۳ روایات
- ۳۱۵ اندرز دستوران به به‌دینان
- ۳۱۶ ایاتکار جاماسپیک
- ۳۱۶ ادب اخلاقی
- ۳۱۷ تطبیق آموزه‌های زرتشتی با تعالیم آیین تازه
- ۳۲۱ سخن پایانی
- ۳۲۵ کتاب‌نامه

مقدمه

پیش از تأسیس حکومت ماد و هخامنشی آیین زرتشت پدید آمد اما نمی توان به طور قطع آن را آیین رسمی این دوره به حساب آورد. با گذشت دوره سلوکی و اشکانی در دوره ساسانی، این آیین با تغییراتی آیین رسمی شاهنشاهی اعلام شد و با حمایت شاهان و روحانیان در میان همه طبقات اجتماعی کشور گسترش یافت. در اواخر دوره ساسانی دین اسلام در عربستان ظهور کرد و پیروان آن به بهانه گسترش اسلام، با اتکا به نیروی نظامی دست به فتوحات زدند. هنگامی که نخستین هواداران عرب حوزه نفوذ مسلمانان را توسعه دادند، با جوامع دیگری برخورد کردند که فرهنگ و باورهای متفاوتی با اعراب داشت. یکی از این جوامع جامعه ایران بود که عمده‌تأ مبتنی بر آیین و فرهنگ زرتشتی شکل گرفته بود. بر اساس شواهد و مدارک تاریخی در سه سده نخست هجری به موازات برخوردها میان زرتشتیان و مسلمانان کم‌کم نوعی دادوستد فرهنگی نیز میان آنان برقرار گردید.

تقسیم‌بندی تاریخ پرفراز و نشیب ایران به ادواری مجزا و محسوس یکی از ویژگی‌های برجسته آن است، به گونه‌ای که هر یک از این دوره‌های بزرگ به سهولت قابل تمیز از یکدیگر می‌باشند. دوره‌های تاریخی ایران در هزاره‌های اول نیز هر یک به نوبه خود بر اثر یک سقوط ملی به پایان رسیدند لذا واقعه نفوذ قوم آریایی در نواحی شمال ایران به همراه پیدایش دین زرتشت که برای اولین بار به این فلات سیمای تاریخی قابل فهمی بخشید نیز از این دست بود. بر روی کار آمدن سلسله‌های ماد و هخامنشی نیز نشانه یک دگرگونی عمیق و اساسی بودند هر چند

به دنبال آنان تنها تحولاتی در میان کلیه قوم ایرانی به وجود آمد. عصر بعدی با یورش اسکندر مقدونی آغاز گردید که در واقع عنصری بیگانه نیروی دولت را در دست گرفت و قصد داشت در حوزه فرهنگی نیز داعیه رهبری خود را به موقع اجرا درآورد. روح ایرانی پس از یک مبارزه ممتد و متکی به قدرتی سیاسی موفق شد در زیر لوای دولت پارتیان مجدداً دولتی ملی به وجود آورد و تأثیرات قرون اول بعد از یورش اسکندر را با سنت‌های ملی خویش بیامیزد.

با این اوصاف حمله و غلبه اعراب مسلمان به سرزمین ایران در چهارچوب وقایع تاریخی این سرزمین چندان غیرقابل تصور و شگفت نبود، اما هجوم اعراب برای ایرانیان بیش از تمام مصائب ملی دیگر حائز اهمیت بود چرا که ایرانیان در آن زمان کانون تمام فرهنگ‌های شرق بودند و تمدن آن روزگار را در دست داشتند اما پس از تهاجم اعراب مذهب خود را به تدریج رها ساختند و به تعالیم پیامبر آنان گرویدند. این تجدد ظرف مدت زمانی کوتاه صورت نپذیرفت از طرفی ملت ایران مدتی طولانی نیاز داشت تا بتواند منزلت واقعی خویش را در میان ملل مسلمان احیا نماید و در جامعه‌ای که تازه در شرق و جنوب سواحل مدیترانه پایه‌گذاری می‌شد و عامل و ضامن آن اسلام بود، وارد گردد. علی‌رغم پذیرش دین اسلام توسط ایرانیان این ملت موفق شد بخش زیادی از فرهنگ باستانی خود را در لباسی تازه و در حوزه‌ای وسیع‌تر از صرفاً محیط فارسی‌زبانان بسط داده به این دین عربی خصایل و رنگ ایرانی ببخشد و شکل ویژه‌ای در دین به وجود آورد.

هرچند علت اصلی حملات اولیه اعراب اعتقادات تازه‌ای بود که پیامبر اسلام به آنان ارزانی نموده بود اما نمی‌توان عواملی چون جذابیت مناطق آباد و پرنعمت امپراتوری ساسانی برای صحراگردان عرب، لزوم دستیابی آنان به راه‌های تجاری مطرح آن روزگار، فرافکنی اختلافات داخلی و تبدیل این اختلافات به تضاد خارجی در قالب جهاد با غیرمسلمانان و حرص و غارتگری تازیان به ویژه در دوره‌های بعد از

زعامت خلفای راشدین را نادیده گرفت.

این پژوهش که در آن از تواریخ عمومی نظیر تاریخ طبری و منابع زرتشتی مانند اوستا به عنوان محور استفاده گردیده در پنج بخش تنظیم شده که به قرار ذیل می‌باشند:

بخش اول: که دارای چهار قسمت می‌باشد به‌طور مختصر آیین و اعتقادات زرتشت، پیامبر ایرانی را بیان می‌دارد. در ابتدا با توضیح مختصری درباره معنای لغوی زرتشت بحث آغاز گردیده و سپس به توضیح اسطوره ولادت و زندگی او، تعالیم وی به پیروانش و شرایط زرتشتیان بعد از او پرداخته شده است.

بخش دوم: که در پنج قسمت تنظیم گردیده ورود اسلام به ایران و نحوه برخورد زرتشتیان با آن را شرح داده ضمن بیان وضعیت سیاسی، اجتماعی ایران مقارن یورش اعراب علل مختلف این یورش، علل شکست ایرانیان، اشکال معاهدات ایرانیان با اعراب و نحوه تعاملات آنان با مسلمانان را بررسی نموده است.

بخش سوم: با عنوان زرتشتیان پس از ورود اعراب در چهار قسمت به بررسی در خصوص زرتشتیان در زمان خلفای اولیه، زرتشتیان در زمره اهل ذمه، تعامل آنان با مسلمانان در دوره اموی و مهاجرت زرتشتیان به هند اختصاص یافته است.

بخش چهارم: با پنج قسمت زمینه‌های تأثیرات زرتشتیان بر مسلمانان را به‌ویژه در مباحث فرهنگی، فقهی و سیاسی برشمرده است.

بخش پنجم: تأثیرات اسلام بر زرتشتیان در سه حوزه حقوقی، سنت شفاهی زرتشتی و جمع‌آوری کتب مذهبی زرتشتیان و تطبیق آموزه‌های زرتشتی با تعالیم دین اسلام مطرح شده است.

گفتنی است این کتاب از پایان نامه کارشناسی ارشد نگارنده که در سال ۱۳۸۶ با راهنمایی جناب آقای دکتر منظورالاجداد و مشاوره جناب آقای دکتر طاووسی در دانشگاه تربیت مدرس از آن دفاع شد، برگرفته شده است.

فرهاد صبوری فر

شهریور ۱۳۹۷

پیش‌گفتار

دین زرتشت پیش از ورود مسلمانان به سرزمین ایران، سابقهٔ چند صدساله یافته بود و در دورهٔ ساسانی از بیشترین نفوذ برخوردار بود. اگر چه با ورود مسلمانان به ایران، این آیین در عرصهٔ سیاسی پشتیبان و مروج خود را از دست داد، اما در عمل به مدت چند سده از قوت و استحکام برخوردار بود و به تدریج به حاشیه رانده شد. در این زمان پیروان این آیین در جامعهٔ اسلامی در زمره «اهل ذمه» قرار گرفتند و به تعاملات فرهنگی با پیروان دیگر ادیان به ویژه مسلمانان پرداختند. هر چند زرتشتیان در آغاز به رویارویی فکری با دین تازه پرداختند اما در گذر زمان به علل سیاسی، اجتماعی و اقتصادی برخی از باورهای دینی خود را تغییر دادند. پیامد این تعامل برای مسلمانان پذیرش شیوه‌های اداری و رسوم درباری و نیز پیدایش مکاتب فکری تحت تأثیر زرتشتیان بود و متقابلاً زرتشتیان در گردآوری کتب دینی خود و نیز تغییر برخی احکام حقوقی تحت تأثیر مسلمانان قرار گرفتند.

در خصوص تعاملات و تأثیر و تأثیرات اسلام و آیین زرتشت پژوهش مدوئی که به تحلیل بی‌طرفانه در آن دست زده شده باشد، مشاهده نگردید البته پژوهش‌های چندی که در هر یک به نوعی به جانبداری از یکی از

طرفین پرداخته یا با نگاهی افراط‌گرایانه به تحلیل موضوعات پرداخته موجود می‌باشد همچنین در خصوص تأثیرات فرهنگی که ایرانیان بر عباسیان به جا گذاشتند کمتر به صورت مدوّن و مشخص بررسی شده است.

این پژوهش بر آن است که نخست نشان دهد چگونه رویدادهای سیاسی و اجتماعی بر روند تحولات اندیشه دینی زرتشتیان در سه قرن نخستین اسلامی تأثیر گذاشته است، دوم آن‌که بقا و دگرگونی اندیشه دینی زرتشتیان در تعامل با پیروان آیین اسلام چه روندی داشته است، و سرانجام این تعامل چه پیامدهایی را برای هر دو طرف به همراه آورده است.

سه قرن نخست اسلامی را می‌توان به لحاظ تاریخی یک دوره گذار به حساب آورد، دوره‌ای که عناصر فرهنگی پیش از اسلام تحول یافت و به عنوان میراث تمدن ایرانی به دوره اسلامی منتقل شد. این پژوهش بر آن است که حتی‌الامکان چگونگی بقا و دگرگونی برخی از این عناصر را با توجه به برهه حساس زمانی آن مورد بررسی قرار دهد، در عین حال با توجه به پیچیدگی‌های خاص فرهنگی این دوره، در این پژوهش سعی خواهد شد به تبیین تعاملات فرهنگی میان زرتشتیان و مسلمانان پرداخته شود. تعاملاتی که تاکنون پژوهش جامعی در خصوص آن صورت نگرفته است و به نظر می‌رسد این پژوهش بتواند دریچه‌ای به این عرصه بگشاید.

در خصوص دین زرتشت و اندیشه زرتشتی بررسی‌ها و پژوهش‌های زیادی به وسیله ایرانیان، زرتشتیان و غربیان صورت پذیرفته است. اهمیت دین زرتشتی در تاریخ ایران سبب گردیده در مطالعات مربوط به ایران باستان همواره بخش خاصی به تفحص در خصوص این دین اختصاص یابد.

اغلب این پژوهش‌ها به وضعیت دین زرتشتی در دوره قبل از اسلام پرداخته‌اند. منابع تاریخی قرون نخست اسلامی در این خصوص را می‌توان به منابع عربی (اسلامی) و پهلوی (زرتشتی) تقسیم نمود.

در منابع تاریخی سده‌های نخست اسلامی مورخان مسلمان به بزرگ‌نمایی حکومت اعراب، اسلام و فرهنگ اسلامی پرداخته‌اند. آنان آماری اغراق‌آمیز در خصوص شمار مسلمانان و نومسلمانان ارائه داده‌اند. همچنین داستان‌هایی را که از لحاظ تاریخی فاقد اعتبار بوده‌اند به عنوان حوادث واقعی نشان داده‌اند. نویسندگان مسلمان در نوشته‌های خود از درون سنت رایج گزارش نمی‌دهند بلکه نگاه آنان به دین زرتشت از روی بیگانگی است و غالباً تفسیرهای انتقادی را وارد باورهای ایرانیان می‌سازند. منابعی که به اوضاع دینی دوره مورد نظر اشاره نموده‌اند شامل تواریخ عمومی، تواریخ محلی، ملل و نحل، کتب فتوح و منابع جغرافیایی می‌باشند.

تواریخ عمومی

در این منابع در خصوص وضعیت جامعه زرتشتی ایران در قرن‌های نخستین اسلامی توجه چندانی نشده است.

تواریخ محلی

این منابع در ارتباط با عکس‌العمل زرتشتیان ایران در مقابله با تهاجم اعراب مسلمان و فعالیت‌های بزرگان زرتشتی در جهت حفظ میراث فرهنگی و تمدن ایران اطلاعات ارزشمندی به دست می‌دهند.

ملل و نحل

در این منابع پیروان آیین زرتشت در کنار پیروان سایر ادیان و به

عنوان اهل کتاب مورد بررسی قرار گرفته‌اند. این منابع که در قرون چهارم و پنجم هجری به نگارش درآمده‌اند فرّق منشعب یافته از دین زرتشتی و اندیشه‌های گوناگون این دین را مورد توجه قرار داده‌اند.

منابع جغرافیایی

این منابع به واسطهٔ اطلاعات ارزشمندی که در خصوص مراکز زرتشتی و آثار و ابنیه آنها در ایران ارائه داده‌اند، حائز اهمیت هستند هر چند وضعیت دینی، فرهنگی و اقتصادی زرتشتیان را به خوبی توصیف نکرده‌اند. به‌طور کلی منابع اسلامی که در قرون نخستین اسلامی به نگارش درآمده‌اند، زرتشتیان را به عنوان اقلیت منزوی و به دور از تحولات زمانه در کل جامعه معرفی نموده‌اند. از طرف دیگر حملهٔ اعراب به ایران باعث توقف موقت تاریخ‌نگاری و حتی از بین رفتن بسیاری از آثار کهن گردیده است. در استفاده از این منابع ضروری است با احتیاط برخورد نمود چرا که با دوره مورد نظر فاصله زیادی دارند. مضاف بر آنکه بیشتر منابعی که به اندیشه زرتشتی در قرون نخستین اسلامی پرداخته‌اند در قرون سوم و چهارم نوشته شده‌اند و به همین دلیل دارای پیش فرض‌های مذهبی و فرهنگی می‌باشند و بر اساس درک شخصی نویسنده از گذشته تدوین شده‌اند.

تاریخ طبری

این کتاب از جمله تواریخ عمومی مهمی است که محمد بن جریر طبری آن را در اواخر قرن دوم و اوایل قرن سوم به نگارش در آورده است. کتاب مذکور در خصوص ساسانیان دارای اطلاعات مفیدی بوده که نگارنده از آن بهره گرفته است اما درباره فتوحات مسلمانان دربرگیرنده روایاتی است که بیشتر به افسانه می‌نماید تا تاریخ و سعی شده با مقایسه آنها با مطالب

دیگر منابع حتی الامکان واقعیت تاریخی روایت مشخص گردد.

فتوح البلدان

این کتاب توسط احمد بن یحیی بلاذری متوفی به سال ۲۹۷ هجری تألیف شده است. او در اواخر سده دوم هجری در بغداد به دنیا آمد و در دوره جوانی به خدمت در دستگاه خلافت عباسیان پرداخت. نویسنده در بخشی از این اثر که مربوط به ایران می باشد به عصر فتوحات مسلمانان و چگونگی فتح ایران پرداخته است. روش او بدین گونه است که علاوه بر استفاده از کتبی که پیش از وی تألیف یافته است از گروهی بشمار از راویان، بزرگان و دانشمندان نیز یاری گرفته است. یکی از مختصات کتابش این است که نویسنده صرفاً به بیان داستان فتوح اکتفا ننموده و کوشیده است حوادثی را که از ابتدای فتوحات تا زمان خود او در ایران رخ داده بیان نماید. در این کتاب بیش از هر چیز به انگیزه فتوحات اعراب و نیز واکنش ایرانیان توجه شده است. با عنایت به آنکه در این کتاب به تغییر دین مردم مناطق فتح شده پرداخته شده است تحول اندیشه زرتشتی که با ورود اسلام به ایران به حالت تدافعی درآمد را به خوبی روشن می نماید.

اوستا

کتاب دینی زرتشتیان اوستا نام دارد و بدین جهت زبانی را که این کتاب بدان نوشته شده اوستایی نامیده اند. جز کتاب اوستا و آثار وابسته به آن هیچ اثر دیگری به این زبان در دست نیست. تنها از دوره ساسانی و در کتاب های پهلوی به کلمه «ابستاگ» برمی خوریم. در این کتاب ها گاه زبان اوستایی را زبان دینی نیز نامیده اند. بنا بر روایت اوستا و کتاب های پهلوی این کتاب را اهورامزدا بر زرتشت الهام نموده است. همه اوستا از نظر زبان یک دست نیست. بعضی قسمت ها دارای سبکی کهنه تر می باشد. اوستایی

که اکنون در دست است تنها یک چهارم کتابی است که در دوره ساسانیان وجود داشته است. اوستای موجود شامل متونی است که خصوصاً در مراسم دینی و عبادی از آنها استفاده می شود و آن را به پنج بخش یسن ها، ویسپرد، وندیداد، یشت ها و خرده اوستا تقسیم می کنند.

ارداویراف نامه

این کتاب درباره سفر ارداویراف به جهان دیگر است. در این کتاب به مقدمات سفر، حمله اسکندر و پراکندگی اوستا و زند شرح مشاهدات ویراف و توصیف انواع پارسایان و پاداش های آنان در جاهای گوناگون بهشت و نیز توصیف برزخ و... پرداخته شده است.

کتاب به نثری ساده نوشته شده و در میان زرتشتیان از توجه خاصی برخوردار است. مطالب بسیار قدیمی است روایت منثور حوادث را مربوط به زمان اردشیر ساسانی و روایت پازند آنها را مربوط به زمان گشتاسب می داند.

بُندَه‌ش

نام اصلی آن که در آغاز کتاب آمده احتمالاً زنداگاهی به معنی اطلاعات مبتنی بر زند بوده است که خود می رساند اساس کار مؤلف ترجمه ها و تفسیرهای اوستا بوده است. بُندَه‌ش به معنی آفرینش آغازین است و علت شهرت آن به این نام این است که مهم ترین فصول آن مربوط به آفرینش است.

نامه تنسر

این کتاب رساله کوچکی است که آن را ابن مقفع از پهلوی به عربی ترجمه کرد. این نامه را هیربدان هیربد اردشیر در پاسخ گشنسپ شاه طبرستان و گیلان و دیلمان و... نوشته است. در مقدمه کتاب از ظهور

اسکندر و مرگ دارا و تقسیم ایران به شاهان محلی و سرانجام ظهور اردشیر سخن رفته است. متن نامه را می‌توان به هفده بند تقسیم نمود که شامل تعارفات معموله، استناد به سخن گشتاسب در خصوص جایگاه تنسر در نزد پدر او، اعتراض در مورد بعضی نوآوری‌های اردشیر و... می‌باشد.

مینوی خرد

دادستان مینوی خرد (احکام آرای روح عقل) را از جهت دربر داشتن اندرز و حکم بسیار و توجه خاص به خرد می‌توان در عداد اندرزنامه‌ها بشمار آورد. کتاب دارای یک دیباچه و ۶۲ پرسش و پاسخ است که مجموعاً ۶۳ فصل کتاب را تشکیل می‌دهد. سؤال کننده شخصیتی است خیالی که به صورت نمادین «دانا» نامیده می‌شود و پاسخ دهنده نیز «خرد» شخصیت یافته‌ای است که با نام مینوی خرد به سؤالات دانا پاسخ می‌دهد. مفصل ترین بخش کتاب پرسش نخست است. در کتاب همچنین مطالب اساطیری و اشارات به داستانهایی قدیمی ایرانی آمده است و مطالبی در خصوص گیهان شناسی ذکر شده است. در مینوی خرد تأکیدی بر کم توجهی به امور دنیای مادی و توجه به دنیای معنوی شده است. در مورد زمان تدوین کتاب نمی‌توان به طور قطع نظر داد اما می‌توان احتمال داد که در اواخر دوره ساسانی تدوین شده است.

ادبیات پژوهش

محققان و پژوهشگران که در دوران معاصر در این خصوص پژوهش نموده‌اند راجع به تعاملات زرتشتیان و مسلمانان نیز اظهارنظرهایی نموده و مواردی نظیر تأثیرپذیری دو آیین از یکدیگر را مورد بررسی قرار داده‌اند. از جمله این موارد تاریخ کیش زرتشت از مری بویس، دو قرن سکوت و

بامداد اسلام از دکتر زرین کوب می باشند.

اثر مری بویس پژوهشی در خور بشمار می آید که در آن صرفاً به تحول کیش زرتشتی توجه شده است. دو قرن سکوت مرحوم دکتر زرین کوب نیز چند دهه قبل نگاشته شده و بیشتر به بررسی مسائل سیاسی تأکید ورزیده است و در بامداد اسلام نیز بیشتر به تاریخ اسلام توجه شده است. همچنین کتاب جنبش های دینی در قرن دوم و سوم از دکتر صدیقی را می توان از این دسته کتب به حساب آورد که متأسفانه در هیچ یک از آنها تعامل میان زرتشتیان و مسلمانان و نتایج این امر به گونه ای جامع مورد بررسی قرار نگرفته است.

امید است این پژوهش راه را برای انجام مطالعات جامع تر بگشاید.